

Nastratinismul ca variantă balcanică a arhetipului tricksterului

*Drd. Rogojină (Știubianu) Mihaela
"Dunărea de Jos" University of Galați*

Résumé: Le concepte de "nastratinisme" peut être décrit comme une forme balkanique-orientale de sagesse paradoxale, articulée par l'humour, l'inversion et la subversion, ayant pour centre la figure de Nastratin Hoge (Nasreddin Hodja). Bien que le terme ne soit pas consacré dans la littérature de spécialité, ses traits se superposent à ce que l'anthropologie définit comme l'archétype universel du "trickster". Dans la prose littéraire roumaine, des traits "nastratinesques" rencontrés chez le prêtre Isaia Teodorescu ("Popa Duhu", Ion Creangă), chez Nastratin Hoge ("L'Île aux loups", Mihail Sadoveanu) et surtout chez Che Andrei ("L'Ange s'écria", Fănuș Neagu) expriment la même structure "tricksterique": l'usage de la ruse non pas à des fins de profit personnel, mais pour révéler une injustice, une absurdité ou une hypocrisie.

Mots-clés: *nastratinisme, balkanisme, trickster, paradoxe, ironie*

Introducere. Statutul conceptual al nastratinismului

Conceptul de *nastratinism*, deși neinstituționalizat terminologic în corpusul teoretic consacrat al studiilor literare și antropologice, desemnează o realitate culturală recognoscibilă, coerentă și transregională, articulată în jurul figurii paradigmatică a lui Nastratin Hoge (Nasreddin Hodja). Absența consacării sale lexicale nu implică o precaritate epistemologică, ci reflectă caracterul său oral, mobil și polimorf. Nastratinismul poate fi definit drept o formă de înțelepciune paradoxală, exprimată prin umor, inversiune logică și subversiune simbolică, având o funcție cognitivă, etică și socială.

Răspândirea figurii lui Nastratin pe un areal vast – din Anatolia și Orientul Apropiat până în Balcani și Europa de Sud-Est – a generat o multitudine de variante narative, adaptate contextelor locale, dar păstrând un nucleu comun. Studiile dedicate acestui personaj evidențiază caracterul său ambivalent și liminal [And 1969: 29]. Nastratin este înțelept și ridicol, moralist și impostor, exponent al unei inteligențe care subminează ordinea prin comic [Bașgöz 1998: 56]. Aceste trăsături l-ar putea situa în sfera arhetipului *tricksterului*, așa cum este definit în antropologia mitologică și culturală.

Tricksterul – încercare de definire

Arhetipul *tricksterului* ocupă un loc important în teoriile antropologice ale imaginarului, fiind definit ca o figură a ambiguității, a tranziției și a inversiunii. Paul Radin îl descrie ca pe un personaj lipsit de coerență morală stabilă, dar indispensabil pentru dinamica simbolică a comunității, întrucât el pune în mișcare mecanismele reflecției culturale [Radin, 1965:61]. Claude Lévi-Strauss interpretează *tricksterul* drept mediator între opoziții fundamentale – viață și moarte, natură și cultură, sacru și profan – funcția sa fiind aceea de a transforma tensiunile insolubile în structuri narative inteligibile [Lévi-Strauss, 1978:97]. Rolul de mediator despre care vorbește Lévi-Strauss poate fi ilustrat prin figura mitologică a zeului Hermes sau cea a lui Prometeu, dacă e să ne referim doar la mitologia greacă. Enciclopedia *Wikipedia*, aflată în expansiune, oferă, în această direcție, numeroase exemple luate din toate mitologiile și spațiile culturale ale lumii.

Figura lui Nastratin Hoge se suprapune remarcabil peste aceste coordonate teoretice. Ambivalența sa este însăși sursa eficienței sale simbolice. Nastratin nu oferă soluții morale explicite, ci produce situații-limită în care ordinea socială și logica instituțională se dezvăluie în artificialitatea lor. Gluma nastratinească nu este gratuită; ea funcționează ca un dispozitiv hermeneutic, care obligă receptorul să participe activ la producerea sensului.

Paradoxul ca instrument epistemologic

Un element definitoriu al nastratinismului este utilizarea paradoxului ca metodă de cunoaștere. În opoziție cu discursul rațional, înțelepciunea nastratinească operează prin inversiune, exagerare și contradicție aparentă. Adevărul nu este formulat direct, ci se revelează prin absurd, prin ducerea unei situații la extrem, până când structura ei internă devine vizibilă. Această logică paradoxală se înscrie într-o tradiție mai largă a gândirii religioase islamice, în special în cadrul sufismului, unde paradoxul are o funcție inițiativă. În unele tradiții, Nastratin este asociat simbolic cu mediul suficit și chiar cu figura misticului Rumi, fiind prezentat ca un discipol atipic, care învață prin contrazicerea așteptărilor și prin demontarea certitudinilor [Kuru, 2011: 83]. Paradoxul nu are aici rolul de a deruta, ci de a elibera mintea de rigiditatea rațională, deschizând calea unei cunoașteri intuitive.

Nastratinismul în spațiul balcanic. Umorele

Preluat în spațiul balcanic, nastratinismul își accentuează dimensiunea socială și politică. În contexte istorice marcate de dominații succesive,

umorul devine un instrument de supraviețuire simbolică. Critica directă a autorității este înlocuită de ironie, aluzie și farsă, care permit exprimarea disidenței fără confruntare directă. Nastratinismul funcționează astfel ca o strategie culturală a mobilității și a inversiunii. Personajul nastratinesc demontează ierarhiile prin gesturi aparent naive, expune corupția prin ridicol și revelează absurditatea normelor prin respectarea lor *literală*, un bun exemplu fiind celebra anecdotă nastratinească în care personajul, fiind chemat la o nuntă, își invită haina să guste din bucate, ridiculizând astfel respectul exacerbant al gazdelor pentru convențiile sociale. Această formă de subversiune conferă comunității un spațiu de libertate simbolică, în care adevărul poate fi transmis fără a fi enunțat explicit.

Ovidiu Pecican, în consistentul său studiu despre mentalități și tipologii cultural *Românii și Europa mediană: contribuții la tipologia culturală a Europei*, observă faptul că umorul are, în această parte de lume, conotații diferite de cele ale umorului din alte zone geopolitice și geoculturale [Pecican, 2021: 56]. Umorul este, până la urmă, o dimensiune balcanică a latino-bizantinismului nostru, reflectând tocmai eterogenitatea acestui spațiu cultural. În continuarea demonstrației sale, Pecican îi așează în aceeași galerie pe Păcală al românilor, pe Mateiaș Gâscarul al maghiarilor și pe neamțul Till Eulenspiegel (acesta din urmă străbătând, de fapt, mai multe teritorii geografice). Această așezare e un mod de a arăta că formula *tricksterului*, a *păcăliciului* european are o circulație largă [Pecican, 2021:58]. În plus, această formulă are o certă vechime: Bertoldo și Bertoldino, eroii romanului popular medieval italian, intră tot în categoria *tricksterului*, isprăvile lor circulând în variante orale cu mult înainte de publicarea și de "clasicizarea" acestora, în 1606, de către Giulio Cesare Dalla Croce [Pecican, 2021: 58]

Ce are totuși specific umorul, ca atribut al *tricksterului*, în partea noastră de Europă? Un autor precum Ion D. Sîrbu îl definește drept un răspuns particular la vicisitudinile vieții, numindu-l chiar "un atribut transcedental" [Sîrbu, 1998:134]. Acest atribut al românilor îi ajută să-și ascundă adevăratele stări: cele de insecuritate, de angoasă, de frustrare. Atitudinea de *râsu'-plânsu'* ar fi tipică pentru lumea românească, stând sub zodia ambiguității și amestecului emoțional.

Se naște întrebarea dacă atitudinea de *râsu'-plânsu'* poate fi considerată o categorie filosofico-culturală românească "cu acte în regulă"? Demonstrația

lui Ovidiu Pecican este relevantă în acest sens, acesta considerând reprezentativă creația lui Ion Creangă. Discuția poate fi extinsă, credem noi, și la alți autori, cum ar fi Mihail Sadoveanu și Fănuș Neagu.

Profiluri nastratinești în creația lui Creangă și a lui Sadoveanu

În categoria lui Păcală – *tricksterul* român, prin excelență – ar intra mai multe personaje din proza humuleșteanului: Ivan Turbincă, Stan Pățitul, Dănilă Prepeleac, moș Nichifor Coțcariul (se-nțelege că spațiul *Amintirilor* fuzionează cu cel al *Poveștilor*, exegeții operei lui Creangă vorbind despre umanizarea și autohtonizarea fantasticului din *Povești*). Cel care se apropie mai mult de profilul lui Nastratin (varianta islamico-orientală a *tricksterului*) este Isaia Teodorescu, personajul principal al povestirii *Popa Duhu* și personaj episodic în *Amintiri din copilărie*. Portretul acestuia, prezent la începutul textului *Popa Duhu*, îl fixează în categoria profesorului, dar și în cea a călugărului care trăiește asumat votul sărăciei; comunicarea sa aparte cu universul miniatural (păsările, furnicile) îl apropie de figura lui Francisc de Assisi, sfânt cunoscut în spațiul creștinătății occidentale:

Cine-a întâlnit vrodată în calea sa un popă, îmbrăcat cu straie sărăcuțe, scurt la stat, smoli la față, cu capul pleș, mergând cu pas rar, încet și gânditor, răspunzând îndesat "sluga dumitale" cui nu-l trecea cu vederea, (...) tresărind la cântecul păsărelelor și oprindu-se cu mirare lângă moșinoaiete de furnici, pe care le numea el "republici înțelepte", dezmerdând iarba și florile câmpului, icoane ale vieții omeneste, pe care le uda câte c-o lacrimă fierbinte din ochii săi și apoi, cuprins de foame și obosit de osteneală și gândire, își lua cătinel drumul spre gazdă, unde-l aștepta sărăcia cu masa întinsă.

Având dimendiune dublă, de sacerdot și de pedagog, asemenea lui Hogea Nastratin, părintele Duhu este surprins de Creangă în ipostaza de aspru predicator. Diatriba sa se îndreaptă, fără menajamente, către cei ignorați, trândavi sau fățarnici. Cu alte cuvinte, textul se evidențiază, ca și în cazul snoavelor cu Nastratin, prin prezența replicilor emblematice:

Duh neastâmpărat și cutezător în predicile sale de pe amvoanele bisericilor, înțepa ca viespea, zicând:

- Elisei a curățit de lepră pe Neeman Sirianul, trimițându-l să se scalde în râul Iordanului. Iară eu vă trimit la Căcaina, ca să vă curățiți de lepra ignoranței și a trândăviei!

Unele atitudini și replici ale monahului ieșean l-au determinat pe scriitorul Radu Părpăuță să-l încadreze în categoria *nebunilor întru Hristos* [Părpăuță, 2015:120]. Se poate arăta, e drept, că popa Duhu critică, asemenea *nebunilor sacri*, formalismul clerului ortodox, dar și cel al credincioșilor de rând. În spatele măștii *nebuliei* stă credinciosul autentic. Discuția poate lua în calcul o întreagă literatură, al cărei prim punct de referință ar fi culegerea hagiografică *Patericul egiptean*, urmată de o pleiadă de opere inspirate, într-o măsură mai mică sau mai mare, de către aceasta.

În proza lui Mihail Sadoveanu asistăm la o schimbare de perspectivă. Autorul romanului *Ostrovul lupilor* (publicat în 1941) creează în locul bufonului un înțelept serios. Eroul lui Sadoveanu, Mehmet Caimacam, însumează trăsăturile specifice Orientului, fiind mai mult contemplativ. El iubește în tăcere, se revoltă în tăcere și nu se abate de la normele lumii pe care o reprezintă. E un personaj aparte, căruia i se potrivește sintagma *Păcală fără zâmbet* creată de autoarea Monica Spiridon : " Confruntându-se întru totul *paradigmei* reprezentate de istorioara-blazon inclusă în text, Mehmet se va fixa pentru totdeauna în atitudinea exemplară de *Păcală fără zâmbet* " [Spiridon, 1982: 79]

Evocarea lui Mehmet are ceva nostalgic, textul lui Sadoveanu ducându-l pe Nastratin din registrul umorului în cel al liricului:

Hogea al nostru Nastratin nu era nici cabaz, nici catâr încăpățânat, dom'Panaite, ci un înțelept mai mare decât toți înțelepții. Oamenii mei nu cutează să-mi spuie în față acest nume, pentru că ei nu au pătrundere a pildelor lui Hogea. Ei râd de poveștile lui Hogea, pe care le spun, sara, la foc, însî Hogea nu râdea. De când a murit Nasreddin al nostru au trecut cinci sute de ani, dar Nasreddin e viu și când fac ei haz și când sunt eu mâhnit.

Nastratinismul în opera lui Fănuș Neagu

Universul social descris de Fănuș Neagu în romanul *Îngerul a strigat* (publicat în 1968) are o înfățișare pestră și haotică, semănând cu geografia levantină din scrierile lui Panait Istrati, dar și cu universul western din perioada de colonizare a Vestului Sălbatic. Oglinda acestei umanități este personajul Che Andrei, un individ cu un destin ieșit din comun. Acesta e un țăran bătrân din Plătărești, veteran de război, care și-a pierdut ochiul drept în urma unei răni de obuz în cel de-Al Doilea Război Balcanic. Rămas văduv, acceptă printre primii să plece în Dobrogea, atât dintr-un spirit de erou

picaresc, cât și dintr-o dorință de căpățuire, Dobrogea fiind văzută ca un fel de Pământ al făgăduinței. Criticul Eugen Simion îl considera "o haimana bătrână, simpatcă și clevetitoare" de tip nastratinesc, un individ conștient de faptul că oamenii nu învață nimic în urma experiențelor de viață și sunt nevoiți să repete propriile greșeli [Simion, 2002: 300]

Bogata experiență de viață a lui Che Andrei, optimismul și plăcerea de a fabula îl fac să aibă un ascendent moral asupra celorlalte personaje cărora le transmite mirajul Dobrogei:

- *Oameni buni, îi anunță el (...), eu mă mut. Fie și singur, tot mă mut. Cunosce Dobrogea, am făcut armata de recrut la Medgidia. Juma de an am cântat în biserica mare a târgului, lângă altar. O făceam pe dascălu, ca să scap de corvezi. În Dobrogea, fraților, dacă ai devlă, te faci domn într-un an. (...) Un camarad de pluton (...) îmi spunea că pe la ei geme pământul de dropii, camaradu de care zic, caporalu Vasilescu T. Dumitru, a prins într-o iarnă optșpe dropii.*

Bucuriile vieții pe care le vestește el se dovedesc a fi doar iluzii care se destramă pe măsură ce oamenii se apropie de ele. Spiritul său dionisiac l-ar apropia mai mult de Alexis Zorba, personajul lui Kazantzakis. Replicile sale emblematice îl încadrează în mod cert în nastratinesc: "*omu e dator să fie om, iar boul să aibă coarne*", "*un om deștept doarme într-o juma de ceas cât un prost în trei zile*", "*că-n primu an de-nsurătoare, omu n-are pereche de tâmpit pe lume*".

Fănuș Neagu îl considera pe Che Andrei "*simbolul visătorilor mereu în drum spre Nicăieri, frumoși în înfrângere, dar niciodată înfrânți cu adevărat și desnădăjduiți, totdeauna pe prag de petrecere și de moarte*". [Neagu, 2009: 39].

Concluzie

Nastratinismul se conturează, în urma acestei analize, ca un model complex, situat la intersecția dintre arhetipul *tricksterului*, pedagogia paradoxului și strategia umorului. În literatura română, personajele lui Creangă, Sadoveanu și Fănuș Neagu confirmă, așadar, vigoarea artistică a unui arhetip.

Referințe bibliografice

Opere literare

Creangă, Ion, *Povești, amintiri, povestiri*, București, Editura Minerva, 2019.

Neagu, Fănuș, *Îngerul a strigat*, București, Editura Litera, 2009.

Pann, Anton, *Năzdrăvăniile lui Nastratin Hoge*, București, Editura Cartex 2000, 2025.

Sadoveanu, Mihail, *Ostrovul lupilor*, București, Editura Mihail Sadoveanu, 2015

Studii teoretice și critice

And, Metin, *A Pictorial History of Turkish Folk Theatre*, Ankara, Dost Publications, p.29

Başgöz, İlhan, *Turkish Folklore and Oral Literature*, Bloomington, Indiana University Press, 1998, p.56

Kuru, Selim S., *The Humorous Sufi: Nasreddin Hodja and the Paradox of Wisdom*, Istanbul, İletişim Yayınları, 2011, p.83

Lévi-Strauss, Claude, *Antropologia structurală*, București, Editura Politică, Colecția "Idei contemporane", 1978, p.97

Părpăuță, Radu, *Creanga prin Creangă*, Iași,, Editura Muzeelor Literare, 2015, p.120

Pecican, Ovidiu, *Românii și Europa mediană: contribuții la tipologia culturală a Europei*, Iași. Editura Polirom, 2021, p.56

Radin, Paul, *The Trickster: A Study in American Indian Mythology*, New York, Schocken Books, 1956, p. 61

Simion, Eugen, *Scriitori români de azi*, vol. al III-lea, București, Editura Litera Internațional, 2002, p.300

Ion D. Sîrbu, *Iarna bolnavă de cancer*, București, Editura Curtea Veche, 1998, p.134

Spiridon, Monica, *Sadoveanu – Divanul înțeleptului cu lumea*, București, Editura Albatros, 1982, p.79

Articole din presa culturală

Fănuș Neagu, *Cum am scris "Îngerul a strigat"*, în *AXIS LIBRI. Revistă culturală trimestrială, editată de Biblioteca Județeană "V.A.Urechia" din Galați, anul II, nr.3, iunie 2009*, pp. 39-42

